

А. О. Нагуляк

аспірантка кафедри публічного управління та регіоналістики
Навчально-наукового інституту публічної служби та управління
Національного університету «Одеська політехніка»

РОЛЬ ГРОМАД У РОЗВИТКУ ПРОСТОРОВОГО ПЛАНУВАННЯ: ІСТОРИКО-УРБАНІСТИЧНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена проблематиці розвитку сучасного просторового планування населених пунктів та шляхів його еволюції. Автором виявлено історичні фактори, які впливають на успішне формування та управління простором в населених пунктах. Для дослідження було обрано два регіони зародження цивілізації, а саме Стародавній Єгипет та Месопотамія. Сформульовано гіпотезу, відповідно до якої якість просторового планування та поліпшення життя і соціального самопочуття населення збільшується за умови високого рівня участі громадянського суспільства в процесі управління простором.

З метою встановлення основних закономірностей та виявлення причинно-наслідкових зв'язків у процесі трансформації управління простором автор використовує історико-системний метод. Дослідження управлінського процесу потребує попереднього аналізу інститутів влади та їх взаємодію з громадянським суспільством на різних етапах розвитку зазначеного суспільства. Термін «суспільство» розглядається відповідно до тлумачення Н. Смелзера, а саме «суспільство – це об'єднання людей, яке має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність».

Еволюцію просторового планування необхідно розглядати з давнини, коли тільки почали зароджуватися міста та організовані населені пункти з того моменту, коли у людей з'явилася потреба збиратися разом. Історичний розвиток просторового планування та управління територіями відноситься до часу існування стародавньої цивілізації Дворіччя. На даному етапі фіксується утворення перших суспільних просторів багатоцільового використання. Соціальна взаємодія завжди була необхідною складовою розвитку суспільства, головною умовою повноцінного функціонування будь-якого соціуму, як наслідок необхідна організація громадських просторів, здатних забезпечити умови для цієї соціальної взаємодії.

Дослідження процесів, які відбувалися на різних етапах розвитку просторового планування міст, допоможе у пошуках шляхів та можливостей майбутнього розвитку наших населених пунктів, збільшуючи їх різноманітність та примножуючи привабливі риси. Задуми управлінців давнини, їх підхід, створені ними правила та закони стають фактами нашого сучасного життя та культури управління простором.

Ключові слова: просторове планування, управління простором, розвиток просторового планування, стародавні цивілізації, просторове планування міст, Єгипет, Межиріччя.

Постановка проблеми. Дослідженням просторового планування управління в Україні займається чимало науковців. Вказані дослідження стосуються різних сфер публічного управління, зокрема: земельних ресурсів, містобудування, житлово-комунальної інфраструктури, благоустрою, екологічного та соціального забезпечення. Світова наука змогла накопичити значну теоретичну базу, моделі та сценарії еволюції просторового планування, але досі не визначила фундаментальні методологічні підходи до розробки та реалізації управління простором, особливо на місцевому рівні. Складність формування комплексного практи-

ко-орієнтованого сприйняття сучасної системи просторового планування у тому, що її теоретичне осмислення здійснюється за окремими напрямками, конкуруючих між собою містобудівних, географічних, соціальних, економічних та управлінських шкіл.

У цьому сенсі аналіз еволюції просторового планування та механізмів управління простором має академічний і практичний інтерес та дозволить наблизитися до вирішення вищезгаданих проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику якісного управління простором досліджують такі світові науковці: R. Akoff,

I. Ansoff, B. Cohen, E. Deming, P. Drucker, E. Goldratt, J. Galbraith, D. Lundvall, A. McAfee, L. Mumford, M. Porter, J. Riffkin, A. Toffler, A. Townsend, K. Schwab та інші. У наукових працях відображено різні наукові підходи до публічного управління в сфері просторового планування. Першорядне значення у дослідженні проблематики просторового планування сучасного міста грає німецька економіко-соціологічна школа Д. Лаппле, теорія ландшафтів та соціального середовища У. Маттізена та основи розвитку міст К. Доксіадіс.

Концепції якісного міського розвитку та «розумного міста» розглядаються у роботах W.J. Reilly, M.J.H. Mogridge, O. Dietmar, C. Ratti, M. Batty, M. Rathore, A. Paul, A. Ahma.

Метою статті є критичний оглядовий аналіз та виявлення особливостей еволюції просторового планування в Стародавньому Єгипті та Месопотамії. Дослідження додержавної стадії формування суспільства на території стародавнього Єгипту та Месопотамії. Можна вважати, що саме на цій стадії виникають основи просторового планування, що мають певні спільні риси та ознаки. Міста виникають лише за наявності певних соціокультурних, економічних та просторово-кліматичних умов.

Виклад основного матеріалу.

Перші держави, з історією яких пов'язане виникнення найдавніших міст, сформувалися на території родючих долин великих річок: Тигр, Євфрат, Інд, Ніл, а так само в передгір'ях Сирії і Ірану в IV-III тис. до н. е. Саме тут відбувся перехід до осілого землеробства, стали розвиватися виробництво та торгівля. Трудомісткі роботи по осушенню боліт та зрошення посушливих земель за допомогою каналів і спеціального побудованих водоймищ прискорили процес об'єднання племен, підвищили їх культуру. Найбільшими адміністративними, промисловими і культурними центрами в давнину були міста Єгипту та Близького і Далекого Сходу. Тут вперше в історії людства за владним замовленням було створено житлові та громадські будівлі, зодчі за допомогою архітектури та мистецтва звеличували необмежену владу пануючого строю, формували уявлення народу про непопушність існуючого ладу.

У Єгипті ще за 20 століть до н. е. існували ретельно сплановані міста з міськими центрами, які включали палацові і храмові комплекси. Протягом більш ніж 3-тисячолітньої історії Стародавнього Єгипту соціальний склад міського

населення не раз змінювався. Найчисленнішу соціальну групу представляли ремісники, серед яких були будівельники кам'яних храмів, ювеліри, зброярі, гончарі, текстильники. У численних храмових містах жили жреці, наймані війська, працівники апарату торгівлі з іншими країнами.

В IV-III тисячолітті до н.е. в Стародавньому Єгипті було сформовано 40 номів (областей). Населенні пункти (села або міста) розташувалися уздовж єдиної водної артерії – Нілу, їх економічний розвиток призвів до створення стародавніх номів, з часом вони об'єднуються під владою найсильнішого нома до появи у Верхньому Єгипті верховної влади фараонів.

Управління містами в Стародавньому Єгипті здійснювалося місцевою громадою за допомогою народніх зборів – радою старійшин. Громада була основним важелем управління на ранніх етапах розвитку Єгипту. Ради старійшин в Єгипті того часу склалися з представників заможного селянства та виконували роль органів судової, господарської та адміністративної влади. Вони реєстрували акти передачі землі, спостерігали за станом іригаційної мережі, за розвитком землеробства, але згодом громадські ради повністю втратили своє значення, а обшинні старости перетворилися в чиновників централізованого державного апарату [2, с. 136].

Процеси внутрішнього громадського соціального та класового розшарування були пов'язані з зростанням виробництва та додаткового продукту, який стала присвоювати обшинна верхівка, що зосередила в своїх руках керівні функції, вказані функції згодом перейшли до централізованої держави.

Правлячою елітою перехідного часу, були номархи – представники окремих територій – номів, створених на землях старих громад, номархи виконували функції жреців та воєначальників.

Початок процесу просторового планування міст також відноситься до епохи цивілізації Межиріччя, Шумеро-аккадської держави, що має своє відображення в дослідженнях Джейкоба Дала, ассириолога з Оксфордського університету та перекладі більш ніж 4 тисяч адміністративних текстів, які дають уявлення про повсякденне життя в стародавньому Міжріччі, його структуру влади, торговельні зв'язки та інші аспекти соціальної історії, такі як роль міста та методів управління ним.

Перші міста в Межиріччя виникають в кінці IV – початку III тисячоліття до н.е. на територіях

поселень хліборобів, в центрі яких розміщувалися храмові комплекси, доволі нерідко жреці храму виконували найпростіші адміністративні та управлінські функції.

Протягом століть Шумерське царство складалося з відокремлених одна від одної територій. З часом сільські громади почали об'єднуватися навколо храмових центрів, в яких релігійно-ідеологічна та організаційно-господарська функція поєднувалася з адміністративно-управлінською. Зазначені території утворювали стародавні міста, у плані такі міста мали форму неправильного прямокутника, весь цей простір був підперезаний фортечною стіною, а в центрі завжди розміщувався храмовий комплекс. Зв'язки між містами більше були схожі на військовий союз. Правителі цих об'єднань називалися енсі («пан споруд»), деякі брали титул лугалья («велика людина»). З'являлася надобщи́нна адміністрація, в яку входили головний жрець храму, правитель та рада старійшин.

Голови міст обиралися народним зборами або радою старійшин. За рішенням народних зборів їх діяльність могло бути призупинено. Енсі займався військовими питаннями, розбирав судові справи, очолював роботу по іригації, будівництво храмових і культових споруд.

До кінця III тисячоліття до н.е. різні племінні групи, що населяли Дворіччя, остаточно злилися, але збереглися назви основних його частин – Шумеру на півдні і Аккада на півночі.

Лідер одного з нових міст – Саргон I (2340-2284 рр. до н.е.) поступово підпорядкував собі всі міста-держави. Відбулося об'єднання шумерів з аккадцами, і виникло Шумеро-аккадське царство. Була створена соціальна опора єдиновладдя в особі нової знаті, яка витіснила родову аристократію. Саргон поставив на чолі міст-держав своїх правителів, замінивши спадкових енсі. Його влада спиралася на сильну і постійну армію. У шумеро-аккадській державі усі чітко враховувалося, фіксувалося, все ділові документи після реєстрації зберігалися в архівах. Міста-держави повністю втратили свою самостійність. Всю країну було розділено на округи, якими керували царські намісники (їх за традицією називали енсі).

Вавилон – протягом декількох тисячоліть був найважливішим економічним, політичним і культурно-релігійним центром держави. Припускають, що місто було засновано шумерами близько XXII – XX ст. до н. е. Довгий час воно було центром однієї з аккадських провінцій.

В результаті захоплення території Дворіччя аморейськими племенами до влади в Вавилоні прийшов Хаммурапі (Шумерське аморейське ім'я Амму-рапі, 1792-1750 рр. до н.е.), він об'єднав Південне і частину Північного Дворіччя в єдину державу з центром у Вавилоні. Вже в ті часи у Вавилоні діяли містобудівні закони, які регулювали забудову центру міста та підпорядковували весь містобудівний план загальним принципам регулярних прийомів забудови.

За часів Хаммурапі продовжували існувати обци́нні органи управління, ради старійшин, обци́нні сходи, які здійснювали деяку адміністративну і судову владу на місцях та підтримували громадський порядок. Повноваження таких органів було значно урізано, але вони зберігали ряд адміністративних, фінансових і судових функцій, а також функції з підтримки громадського порядку (управляли обци́нною землею, спільно вирішували з представниками царської влади спірні питання між обци́нниками і утримувачами наділів від царя, розподіляли податки і визначали розміри зборів і ін.).

Цар виступав главою великого управлінського апарату. Про це свідчать збережені до наших днів близько 60 наказів правителя своїм намісникам в містах і окремих областях.

Країну було розділено на області, які знаходяться під управлінням царських чиновників, відповідальних за збір податків, за підтримання порядку і за скликання ополчення, а також контролюють призначення голів громад.

Деякі найдавніші і важливі міста (наприклад, Вавилон) могли мати особливий юридичний статус, мешканці цих міст могли звільнитися від податків, трудової повинності.

У системі державних органів розрізняли центральні та місцеві органи управління. Існували намісники царя на Півночі і Півдні, начальники областей і округів.

Правління царя Хаммурапі було відзначено створенням збірника законів. Перша кодифікація, на жаль, не зберіглася, і найвідоміший пам'ятник права – Звід законів Хаммурапі відноситься до кінця його царювання.

Кодекс Хаммурапі закріплював різні види земельної власності: царські, храмові, обци́нні і приватні землі. Обци́нна земля перебувала або в колективному володінні (вигони для худоби та ін.), або в приватно-сімейному. Землі могли вільно продаватися, здаватися в оренду, передаватися у спадок. При цьому не потрібно ані згоди правителя, ані згоди самої громади. Пере-

Порівняння раннього періоду розвинених культур Стародавнього світу

	Єгипет	Межиріччя
Головні міста	Мемфіс, Саккар, Нехеб, Гіза, Абусір, Фіви	Урук, Ур, Вавілон
Економіка	Необхідність будівництва та утримання великих іригаційних систем	Необхідність будівництва та утримання великих іригаційних систем
Адміністративно-територіальні одиниці	В період Раннього Царства державність існувала у формі номів – адміністративно-територіальних одиниць. Поступово відбувався процес централізації управління, який досяг апогею в епоху Давнього царства.	В Межиріччі виник чіткий розподіл на місцеві адміністративні одиниці – сатрапії
Державний устрій	Єгипетська держава в період Раннього царства являла собою племінний союз. Основну масу населення складали вільні селяни-общинники.	Міста очолював союз територіальних общин. Правитель общини – енсї. Існувала рада старійшин. Великий вплив мали жреці. На чолі общини стояв вождьвоєначальник – лугаль.

Джерело: Складено автором

дача землі общинника за межі громади або кола членів його сім'ї була, як правило, неможливою.

Багато міст стародавнього Єгипту та Межиріччя будувалися на місцях колишніх городищ, «городища – укріплені селища родових громад, у яких простежується прагнення максимальному використанню природних умов. Розміщуються на пагорбах, мисах річок, зміцнюються стінами, що розташовувалися іноді в два-три ряди, зазвичай був один укріплений вхід. Городища, як правило, були невеликі та відповідали розмірам громади». Спочатку міста були лише адміністративними та релігійними центрами сільськогосподарського округу, деякі виникли біля храмів і були пов'язані з храмовим господарством, деякі – як військові фортеці чи міста-резиденції царів. Стіни стародавнього міста та будівлі всередині нього зводилися з місцевого будівельного матеріалу (у випадках Єгипту та Межиріччя – камінь та цегла-сирець (див. таблиця 1).

Висновки і пропозиції. Свідчення про управління просторовим плануванням стародавніх міст виявлено не тільки на територіях Єгипту та Месопотамії, а й на територіях Китаю, Індії, Південної та Центральної Америки. Ранні приклади зусиль з розвитку просторового планування міст демонструють упорядковані прямолінійні іноді радіальні вуличні системи; поділ на спеціалізовані функціональні квартали; розвиток торговельних площ і базарів, храмів та громадських будівель; розвинена капітальна система захисних кріпосних споруд, водопостачання та каналізації. Існували правила забудови та використання спеціальних будівельних матеріалів з метою запобігання пожегарів, виконання зазначених норм жорстко контролювалися місцевою владою. Доволі не рідким був той факт, що головні

міста стародавніх держав зростали до виникнення уряду здатного встановити цей контроль.

Сучасні науковці сперечаються щодо періоду виникнення просторового планування, але в ході дослідження ми точно можемо відповісти, що як явище просторове планування виникає ще за стародавніх часів, як наукова дисципліна – у Великій Британії у 1906 році, де термін «планування міста» був закріплений у Законі «Про житлове та міське планування» 1909 року.

Разом з цим слід вказати на вирішальну роль громадянського суспільства в розвитку, управлінні та будівництві простором стародавнього міста. Головні принципи формування простору вирішувались громадою на місцевих зборах. Високий рівень участі громадянського суспільства в процесі управління простором це перший та один з головних з фактів ефективного та якісного просторового планування при відсутності спеціального обладнання та машин, технологій не лише у сфері будівництва, а й стратегічного прогнозування.

Список використаної літератури:

1. Дворецька Г. В. Соціологія. Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2001. 206 с.
2. Талдикін О. В. Держава і право Давнього Сходу: структурно-логічні схеми і таблиці : навч. посібник / О. В. Талдикін. – Дніпро : Дніпроп. держ. універ. внутр. справ, 2016. – 136 с.
3. Tan Y., Xu H., Zhang X. Sustainable urbanization in China: A comprehensive literature review // Cities, 2016, vol. 55, pp. 82-93. DOI: 10.1016/j.cities.2016.04.002.
4. Tan Y., Xu H., Zhang X. Sustainable urbanization in China: A comprehensive literature review // Cities, 2016, vol. 55, pp. 82-93. DOI: 10.1016/j.cities.2016.04.002.
5. Time Out. The 37 best cities in the world in 2021. URL: <https://www.timeout.com/things-to-do/best-cities-in-the-world>

Nahuliak A. O. The role of communities in the development of spatial planning: the historical and urban dimension

The article is devoted to the problems of the development of modern spatial planning of settlements and ways of its evolution. The author identified historical factors that influence the successful formation and management of space in settlements. Two regions of the birth of civilization, namely Ancient Egypt and Mesopotamia, were chosen for the study. A hypothesis has been formulated, according to which the quality of spatial planning and improvement of life and social well-being of the population increases under the condition of a high level of civil society participation in the process of spatial management.

In order to establish the main regularities and identify cause-and-effect relationships in the process of transformation of space management, the author uses the historical-systemic method. The study of the management process requires a preliminary analysis of government institutions and their interaction with civil society at various stages of the development of the said society. The term "society" is considered according to the interpretation of N. Smelzer, namely "society is an association of people that has certain geographical boundaries, a common legal system and a certain national (socio-cultural) identity".

The evolution of spatial planning must be considered from ancient times, when cities and organized settlements began to emerge, from the moment when people had a need to gather together. The historical development of spatial planning and territory management refers to the time of the existence of the ancient civilization of the Biennial. At this stage, the formation of the first public spaces of multi-purpose use is recorded. Social interaction has always been a necessary component of the development of society, the main condition for the full functioning of any society, as a result, the organization of public spaces capable of providing conditions for this social interaction is necessary.

Researching the processes that took place at various stages of the development of spatial planning of cities will help in the search for ways and opportunities for the future development of our settlements, increasing their diversity and multiplying attractive features. The plans of ancient managers, their approach, the rules and laws created by them become facts of our modern life and culture of space management.

Key words: *spatial planning, spatial management, development of spatial planning, ancient civilizations, spatial planning of cities, Egypt, Mesopotamia.*